

איך צומח זמר-ילדים? ביטויי תבניות הקטלוג והדיאלוג בלחניה של דתיה בן-דור ציפי כהנוביץ'

המדרשה למוסיקה, מכללת לוינסקי לחינוך, תל-אביב

א. מבוא

שיר מולחן – או זמר – הוא שדר משולב, שמרכיביו הם שפה ומוסיקה. לפי גלזמן, שתייהן מערכות סמיוטיות, המשתמשות בסמלים מוסכמים. אלה מצטרפים לכלל משמעות, וממלאים תפקיד תקשורתי, שיש בו מוען, נמען ומסר.¹ אצל ילד שאינו קורא נתפס הזמר כמקשה אחת של מילים מוצללות.

האפקט הסופי של שיר מולחן הוא פועל יוצא של איחוד בין הלשון ובין המוסיקה. אין חוקיות מוסכמת באשר לקשרי מילה-צליל, אך ברור שהלחנה טובה נמנעת ממקרויות מוחלטת.² המלחין "מפרש" בצלילים, בדרכו האישית, את המילים, ונותן להן משנה-תוקף באמצעות הלחן. כוחה של המילה משתלב עם כוחו של הצליל, ושניהם יחד יוצרים יחידה אורגנית "משכנעת", פחות או יותר.

הליך שכיח בהלחנת זמר הוא כתיבת לחן לטקסט קיים; פחות שכיחה היא כתיבת טקסט למנגינה קיימת. דתיה בן-דור היא בין המעטים הכותבים לילדים גם את הטקסט וגם את הלחן. בעקבותיה קמו אחרות, אך איכות יצירתן עדיין לא נחקרה.

---

¹ גלזמן, יהודית (1981). *אחד בפה ואחד בצליל: יחסי תואם בין טקסט ולחן בשיר הישראלי* עבודת "מוסמך", אוני-תל-אביב. ע' 2.

² עשמואלי, הרצל (1995). *מלה-צליל: הרהורים על הקשר ביניהם. הארכיון למוסיקה ישראלית, תיעוד ומחקר*. אוני-תל-אביב, חוב' 7, עמ' 7.

מאמר זה מנסה לגלות את הזיקה ההדדית שבין הלחן ובין דגמים לשוניים אופייניים בשירי דתיה בן-דור לילדים, ולחשוף את דפוסי ה"תרגום" המוסיקלי של הטקסט.

ב. מה מעניק הלחן לשיר, ומה – לילד?

לחן טוב משרת את הטקסט בכך שהוא מעצים את השפעתו על המאזין. המלודיה מדגישה באמצעיה הייחודיים את אופי הטקסט, אם הוא משדר אופטימיות, הומור, הפתעה, געגועים או עצב. שיר ערש, שיר סיפורי, שיר לירי, שיר תיאורי, שיר משחק ושיר נונסנס יוצאים נשכרים בהצטרף אליהם הלחן המתאים להם: אפיוניהם הספרותיים הייחודיים מתחדדים באמצעות התמיכה המלודית על מרכיביה המוסיקליים. בין מרכיבים אלה מצויים הגוון, המָשך, הגובה והעוצמה; המשקל, המהירות, המקצב והמבנה.

לחן טוב עוזר לילד ללמוד את השיר, לזכור אותו, להזדהות עם מסריו ולהתעשר מבחינה לשונית. הלחן תורם להתנסות רב-חושית וחוייתית, ומשום כך גם משמעותית.

הלחן מעניק לילד דרך ביטוי בלתי שגרתית, המאפשרת לו להביע את עצמו תוך חריגה משגרת הדיבור, שהוא השימוש הקולי היומיומי. הלחן מסייע לילד להרגיש התעלות וייחוד, כפי שקורה בשירת טקסט "מיוחס", כמו תפילה או קריאה בכתבי הקודש.

שיריה של דתיה בן-דור מייצגים שילוב מוצלח בין לחן ובין טקסט, ויכולים לשמש כדגם לפיתוח האזנה המלווה בפעילויות שבהן מעורבים חושי של הילד, תנועתו ורגשותיו. ביצוע פעיל של שיריה יש בו כדי לעורר את כישוריו המוסיקליים, ולעורר בו גם הדים קוגניטיביים: אסוציאציות, תובנות, מסקנות והמשגות.

בראיון עמה מספרת דתיה³, שהמילים מזמינות אותה לצרף להן את נדבך הצלילים, התואם בדרכים רבות לאשר מתכוונות המילים להביע. היא אומרת שהמילים והלחן הולכים יחד, באיזון מוחלט, ותוך שירות הדדי. היא טוענת שהמילים מנחות אותה; הן נכתבות קודם ללחן.

דתיה מודעת להכרח להתאים את אופיו ומבנהו של הלחן לאלו של השיר. לשאלה האם קלות הזכירה והקליטות יהיו בין שיקוליה בכתיבת הלחן היא משיבה: "קודם כל שיהיה מעניין, קל לעיכול ומושך", ומסתייגת מהמונח "קליטי".

על התאמת השיר לביצוע בידי ילדים היא אומרת: "כאשר אני מעוניינת שהשיר יהפוך לחלק מרפרטואר השירה של הילדים, אני מתחשבת ביכולת השירה שלהם, ואופי המנגינה יהיה כזה שכיף לשיר. אך אני גם כותבת הרבה לחנים שמלכתחילה אני מתייחסת אליהם כאל יצירות להשמעה בלבד, בלי ציפייה שהילדים ישירו. במקרה כזה הטקסט הוא העיקר, והלחן עשוי להיות מורכב, ולא תמיד מתאים לשירת ילדים."

ג. ביטויי תבנית הקטלוג והדיאלוג בלחניה של דתיה בן-דור
שיריה של דתיה בן-דור הם מקשה אחת של טקסט ולחן, ומכאן התואם ביניהם. תואם זה מעניק להם ערך מוסף, אמנותי, לצד ערכם הלימודי. לא נמצא בהם מלודיסטיקה לשמה, אלא, ברוב המקרים, "תרגום" מוסיקלי ו"ציוור" בצלילים של הטקסט.

במאמר זה נבחן כיצד משרת הלחן את הדגם הספרותי. שני מאפיינים ספרותיים שולטים ביצירתה של דתיה בן-דור: תבנית הקטלוג ותבנית

---

³ ברומברג, רבקה (1989). גישה יצירתית בשיריה של דתיה בן-דור – מהות ואיכות. עבודת סמינריון, המדרשה למוסיקה, תל-אביב, ראיון, עמ' 3 בנספח.

הדיאלוג⁴. תבניות אלו מהוות כר נרחב של יחסי תואם ואופני "תרגום" של לחן לטקסט.

הבחינה תיעשה באמצעות שני שירים: "שיהיה לנו טוב"⁵ ו"איך צומחי"⁶

נציג את המבנה הכללי של הטקסט ואת "תרגומו" למבנה מוסיקלי. נגלה את הקשר בין מבנה החרוז למבנה הלחן; ניגע בעיצוב המוסיקלי של משפטי השאלה ומשפטי החיווי; נעיר מבט בפניגורציה המוסיקלית ביחסה ללשון הפניגורטיבית, ונבדוק את יחסי התואם שבין ההטעמות המילוליות להטעמות המלודיות.

"שיהיה לנו טוב"

שיר זה כתוב בתבנית דיאלוג וקטלוג, ומשתייך לז'אנר שירי המשחק, מסוג משחקי מילים ומושגים⁷.

מטרתו הלימודית של השיר היא⁸ העשרת לשונו של הילד בניבים שהם צירופים כבולים, שהמשותף להם היא המילה "טוב". הלמידה מתרחשת תוך פעילות משחק ושירה: האחד שואל והאחר עונה, או האחרים עונים יחד.

הדיאלוג מתקיים בכל בתי השיר בתבנית חוזרת: "מה אומרים כש...?". בכל בית שתי שאלות חוזרות, ושתי תשובות חוזרות. כל תשובה היא צירוף כבול.

⁴אלמוג, גאולה (2002). הקטלוג והדיאלוג ביצירתה של דתיה בן-דור לילדים ראו מאמר בחוברת זו.

⁵בן דור, דתיה (1980). "שיהיה לנו טוב". שירים שובבים. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, ע' 13.

⁶בן דור, דתיה (1984). "איך צומחי?" שלכם באהבה. שירים, פעילויות, שעשועי לשון וסיפורים. תל אביב: עדי סולקין-ורדית.

⁷ברוך, מירי (1985). סוגים וסוגיות בשירת ילדים. משרד הביטחון – ההוצאה לאור, עמ' 83. ברומברג, עמ' 67.

השיר מאופייין בהיותו "רשימה" שיש לה מכנים משותפים :

1. המילה "טוב", החוזרת כאמור בכל הצירופים שלהם מוקדשים בתי השיר ;
2. רוב הצירופים הם ניבים מקובלים בשיח הבין-אישי.

לפי אלמוג⁹, ה"רשימה" מורכבת מיחידות שלמות של ידע, כשכל יחידה היא בו בזמן מבע בפני עצמו, וגם פריט ברשימה. לקטלוג יש מבנה פתוח להוספת פריטים. אפקט הסגירות בשיר נובע מהתבנית הצורנית שלו: חרוז ומשקל, מבנה של פזמון חוזר, או של עיקרון סדרתי כלשהו.

הלחן, האווירה והאופי

הטקסט מקרין שמחת חיים ואופטימיות בשל החזרה המרובה של המילה "טוב", בשל השימוש בצירופים לשוניים המלווים נסיבות חיוביות מאוד בחיי הילד, ובשל הפזמון החוזר, שמילותיו הן איחולים או הבעת משאלה לטוב תמידי.

הלחן נענה לטקסט: הוא "מחייך" באמצעות סל הצלילים המזוירי, ובאמצעות המקצב הסינקופטי שלו.

מבנה הלחן

מבנה הלחן הוא א-ב, א-ב וכו', זאת בהתאמה למבנה בית-פזמון של הטקסט. כל הבתים מקבלים אותו לחן, וכך גם הפזמון החוזר. ואולם בפעם הראשונה נשאר הלחן של הפזמון "פתוח", כאמצעי המכתיב חזרה. בפעם השנייה המקצב של הפזמון מומרץ ומש לש את המילה "טוב" שבשורה הראשונה, וכך מודגשת המשאלה לטוב. בסיום השני לחן הפזמון "סגור".

---

⁹ שם, עמ' 2.

אפשר להנחות את הילדים לבצע את השיר בשתי קבוצות, זו שואלת וזו עונה. גם את התשובה החוזרת אפשר לבצע בשתי קבוצות, זו אחר זו, או בקול רם ובשקט לסירוגין, כהד.

הלחן וחרוזי הדיאלוג

בתי הטקסט בנויים כדיאלוג של שאלה ותשובה לסירוגין, כמו בחידון. שתי השאלות שבכל הבתים מתחרזות, ובהתאמה לכך המנגינה שלהן חוזרת. כך גם בתשובות. תופעת המנגינה החוזרת בשורה נחרזת נחקרה ואופיינה בפזמון הישראלי בידי גלזמן¹⁰. נמצא שהחרוז, המארגן את הבית, מארגן גם את הלחן: שורות מתחרזות מקבלות אותן מנגינות, ולעיתים – אותן מנגינות בשינוי קל (לדוגמה: "אנשים טובים", נ' שמר).

הביטוי המוסיקלי נענה לתפקוד הדיאלוגי של מבנה השאלה-תשובה: מנגינות השאלות מתחילות בסולם יורד, ומנגינות התשובות עולות במרווח שהוא מעין הכרזה, וחוזרות פעמיים לשם הדגשה. לשאלות, מטבען, יש אופי אתגרי, ולכן הן מעוצבות בלחן שיש בו אתגר קולי הנגרם בשל מרווח רחב מאוד ונדיר למדי בשיירי ילדים.

פיגורציה מוסיקלית

פיגורציה מוסיקלית או "ציור" בצלילים, באסוציאציה לטקסט, היא אמצעי הלחנה מוכר במוסיקה, והיא מצויה גם בפזמון העברי, לפי גלזמן¹¹ (לדוגמה: "שיר היונה" מאת שמרית אור ומתי כספי). הכוונה לשימוש בצלילים גבוהים, נמוכים, עולים או יורדים, כתרגום של אובייקט טקסטואלי, שהוא בעל קונוטציה ויזואלית מבחינת מקומו בחלל, כגון שמים/אדמה, או עץ/נושר. צלילים גבוהים ונמוכים בלחן ישמשו לעיתים גם לייצוג המילים: למעלה/ למטה.

¹⁰ שם, עמ' 38.

¹¹ שם, עמ' 32, 36.

בשיר "שיחיה לנו טוב" אפשר לראות את ה"קפיצה" לגובה שבקו המלודי, כ"ציוור" בצלילים של המילה "שמשי". ייתכן שזו היתה כוונת המלחינה; מכל מקום, בבתים הבאים משתנה הטקסט, ולכן אין תואם פיגורטיבי בינו לבין הלחן.

ההטעמות המילוליות והטקסטואליות

הודות למלאכת מחשבת ריתמית קיים בשיר תואם מושלם בין ההטעמה המילולית הטבעית של המילים ובין ההטעמה המוסיקלית, הנקבעת על-פי המקצב המוסיקלי: המילים המלעליות והמלרעיות נשארו בהטעמתן הטבעית, גם בנוכחות הלחן.

"איך צומח?"

שיר זה כתוב כקטלוג בתבנית של דיאלוג. מטרתו היא לעודד את הילד להתבונן בצמיחה שבטבע, ולתאר בתנועה את ההדרגה בגובהם של צמחים שונים, מהנמוך לגבוה.

אופי הטקסט והלחן

השיר עוסק בצמיחה, שהיא תהליך רציף וממושך; בהתאמה לכך הלחן איטי ומתון.

מבנה טקסטואלי ומוסיקלי

השיר בנוי כקטלוג וכדיאלוג. השאלה והתשובה חוזרות; הפריט המשתנה ברשימה הוא הצומח או החי. עם השאלות והתשובות החוזרות חוזרת גם תבנית המנגינה, בשני דגמים, א' ו-ב' לסירוגין.

פיגורציה מוסיקלית

התשובה "ככה" מאפשרת ליווי ויזואלי על-ידי המחשת גובה הפריטים בתנועת הידיים. הלחן מותאם לתנועות הידיים הודות לייצוג הצלילי של המילה "ככה": כיוון התקדמותם של הצלילים הוא מלמטה למעלה. ההבדל היחיד בין הלחן החוזר בכל פריטי הצומח ובין זה שיוחד לילד הוא בכך שהלחן של שלוש התשובות המייצגות את הצומח מסתיים במרווח גדול כלפי מעלה, שהוא מעין ייצוג סטאטי של שני מצבי הגובה של הצמח – נמוך וגבוה, בעוד שהלחן המייצג את צמיחת הילד נפרש בסולם עולה בהדרגה, וכך היא מקבלת ייצוג פיגורטיבי שונה מזה של הפריטים מעולם הצומח; זוהי פיגורציה ריאליסטית של צמיחתו האיטית של הילד. מכל מקום, בשל העיצוב הפיגורטיבי השונה של צמיחת הילד, הוא נתפס כמרכז העניין שבשיר.

הטעמה מילולית ומוסיקלית

קיימת התאמה מוחלטת בין הטעמתן הטבעית של המילים להטעמתן המוסיקלית.

ד. החינוך המוסיקלי לגיל הרך בראי שניים משיריה של דתיה בן-דור

שיריה של דתיה בן-דור מזמנים פעילויות התורמות לקידומן של יכולות מוסיקליות, על שלושת היבטיהן: המוסיקולי, המוסיקלית והמוסיקוגניטיבי. לימוד של שירים מולחנים מציב אתגר קולי לפני הילד. ההיבט המוסיקולי של התפתחות הילד, משמעו היכולת או הכושר לשיר מנגינה באופן מדויק ואסתטי, ולהתאים את גובה שירתו לגובה השירים סביבו, כך שתתקבל שירה אחידה ונעימה. אם אנו, המוזיקאים, מייחס חשיבות לדיוק בלחן ולאסתטיקה בשירה, אם שירתנו תהווה מודל חיובי לילד, ואם נלמד בדרך שיטתית ועקבית, יוכל הילד לממש את המיטוטציאל

הקולי שלו¹², ולשיר לחן מדויק, בהבעה עשירה. כך נוכל לטפח בו רגישות ליופיים של שירים, ולהעניק לו חוויה אסתטית והנאה משירה.

ההתרחשות המוסיקלית שבלחן היא עשירה ומגוונת מאוד. הוא מורכב מצלילים בגבהים שונים, המאורגנים בפעמה ובמקצב, במשקל ובמפעם (מהירות); הלחן הוא בעל כיווניות, פיסוק ומבנה, והוא טעון אנרגיות הרמוניות ודינמיות, המשרות מתח והרפיה.

מודעותנו לקיום מרכיבים אלה בלחני השירים, והוראתם בדרך שיטתית, יקדמו את ההיבט המוסיקלית בהתפתחות הילד, שהוא היכולת לתאר בתנועה סטטית או דינמית¹³ את המרכיבים המוסיקליים של השיר תוך כדי שירה או האזנה, כבעין "תרגום" תנועתי של הלחן.

כדי לקדם את ההתפתחות המוסיקלית של הילד, חשוב לעודד את החשיבה והדמיון המוסיקליים, את השינון והזכירה, את ההשוואה וההמשגה, וכן את יכולת ההסמלה, הבאה לידי ביטוי בשיחה על השיר, בקריאת תווים ובהבנת סמלים מוסיקליים אחרים.

עכשיו ננסה לתרגם את מטרות הלמידה המוסיקלית בעזרת שניים משיריה של דתיה בן-דור (שהיא בוגרת המדרשה למורים למוסיקה בתל-אביב), ולהציע ביצוע קולי ותנועתי-מרחבי שלהם, שיש בו כדי לקדם את ההתפתחות המוסיקלית של הילד על שלושת היבטיה.

השיר "שיהיה לנו טוב" אינו מזמין לתנועה במרחב, אלא לשירה בלבד. בנוסף ללמידה ולהנאה הבאות עם השירה, נחשף הילד ליופי שבגיוון חלקים חוזרים בשיר, באמצעות שירה בקבוצות שונות או בעוצמות מנוגדות. כך ניתנת לו הזדמנות לשכלל ולטפח את הקוליות שלו.

¹² כהנוביץ', צפורה (1996). הקשר בין אימון קולי ודרך הוראת שיר, לדיוק בגובה השירה
אצל ילדים בני 4-6. עבודת "מוסמך", אוני' תל-אביב.
¹³ במקום אחד או במרחב.

תוך כדי רכישת השיר מתחזקת בו תחושת הפעֶמָה; הוא לומד מה הם "בית" ו"פזמון", ומתוודע למושגים "דו-שיח", "חזרה" ו"עוצמה" במשמעותם המוסיקלית.

תוך כדי למידה וביצוע של השיר "איך צומח?" משתכללת היכולת הקולית של הילד לשיר מרווחים גדולים במנעד רחב, בהתאמה לקולותיהם של השרים סביבו, ובטון אסתטי. באמצעות משחק התנועה תוך כדי שירה תופס הילד וממחיש את הקשר בין תנועת הגוף מלמטה למעלה, ובין זרימת הצלילים העולים, והוא מגבש את מושג הגובה המוסיקלי, שהוא שלב קוגניטיבי בלמידה המוסיקלית.

מבט חטוף בשירים נוספים של דתיה בן-דור מגלה את פוטנציאל התרומה שלהם לקידום יכולתו של הילד לתפוס, לבצע ולהמשיג את התופעות המוסיקליות הבאות:

מקצב, ב"מי יכול?"

ניגודי מהירות (לאט/מהר) ב"כך נולד הצבע";

"סולו" ו"טוטי" (סולן וקבוצה): ב"ארץ ישראל שלי" (אני בנית/ או יש לנו);

משפטים מוסיקליים פתוחים וסגורים ב"הרוח השובב"